

С. О. Гарькавець, Л. П. Волченко

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені

Володимира Даля (м. Київ), Україна, sharkavets@gmail.com

ORCID 0000-0002-2539-3838

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

(м. Київ), Україна, lorchenhik@gmail.com

ORCID 0000-0002-2401-9107

ВІКТИМОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ІСНУВАННЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються соціально-психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб в Україні, що пов'язані з їхніми віктимними аспектами життєдіяльності. З'ясовано, що перед внутрішньо переміщеними особами повстали різноманітні виклики правового, економічного, фінансового, матеріального та іншого змісту. Проте, найбільш гостро повстали віктимні виклики, що відрізняються невизначеністю, складністю та різноманітністю, які зумовлені неспроможністю держави та її інституцій забезпечити дієву безпеку власних громадян. Зазначено, що віктимні виклики пов'язані з самим фактом переміщення громадян з місць постійного мешкання у нові місця тимчасового перебування та відповідного там розміщення, недосконалим правовим статусом, фінансовими негараздами, не визначенням щодо асиміляції на новому місці мешкання чи поверненням на деокуповані території.

Встановлено, що віктимні виклики внутрішньо переміщених осіб мають децидивні та евентуальні виміри, що відрізняються високою амплітудою. Ті, хто повертаються на деокуповані території часто не зважають на існуючі там небезпеки, а ті, хто періодично змінюють місця тимчасового перебування, з метою пошуку нового притулку чи прибуткової роботи, потрапляють у ситуації ще гірші, ніж ті, від яких вони нібито втікали. Запропоновані кроки щодо профілактики підвищеної віктимогенної вразливості внутрішньо переміщених осіб в сучасних умовах їхнього існування.

Ключові слова: адаптація, віктимність, віктимогенна вразливість, внутрішньо переміщені особи, децидивна віктимність, деструктивна активність, жертва, евентуальна віктимність.

Постановка проблеми. Соціальна група громадян, так званих внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні виникла на весні та в літку 2014 р., коли російська федерація вчинила приховану агресію та почала неприховано анексувати українські території. Сотні тисяч українських громадян вимушені були переміститися та переховуватися на підконтрольній Україні території, шукати собі нові домівки, оскільки перебування у тимчасовій окупації для них

було неприпустимим. З цією метою Верховна Рада України прийняла відповідний Закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [1], у якому були прописані основні регламентації, що регулюють права та свободи таких громадян України.

Проте, проблеми ВПО одним законом не могли бути вирішеними, а з відкритою агресією російської федерації проти України, вони стали тільки поглиблюватися, як кількісно (значно зросла кількість ВПО: так за даними очільниці Міністерства України з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Ірини Верещук, станом на 1.09.2023 р. в Україні зареєстровано 4 млн 965 тис. ВПО [7]), так й якісно (ВПО не тільки втратили можливість перебування на постійному місці мешкання, а у багатьох із них більше не має домівок, не має куди повертатися, оскільки вони були повністю зруйновані російськими загарбниками). Отож, виникли проблеми не тільки правового, а й економічного, матеріального, побутового, соціально-психологічного тощо змісту.

Дослідники неодноразово звертали свою увагу на проблеми ВПО. Зокрема, психологами досліджувалися такі аспекти, як соціально-психологічна адаптація дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах закладів загальної середньої освіти [10], соціально-психологічні особливості детермінації стресу у внутрішньо переміщених осіб і шляхи його подолання [8], особливості емоційного інтелекту як чинника регуляції поведінки внутрішньо переміщених осіб і шляхи його розвитку [9] тощо.

Разом із цим, натепер, залишаються не розглянутими віктимологічні аспекти ВПО у нових умовах їхньої життєдіяльності, що відрізняються невизначеністю, складністю та значним соціальним різноманіттям. Зазначимо, що під віктимологічними аспектами ми розуміємо прояви децидивної (такої, що прийнята на підставі усвідомленого рішення) та евентуальної (такої, що стала наслідком збігу часу та місця) віктимності індивідів [11], коли існуючі небезпеки виникають не з вини суб'єктів діяльності, а на підставі неспроможності держави та її інституцій забезпечити дієву безпеку власних громадян.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості віктимізації ВПО, які набувають системного характеру, оскільки саме невизначеність, складність адаптації та наявне соціальне різноманіття утворюють додаткові перешкоди на шляху особистісного поновлення та реінтеграції таких громадян у нових соціально-психологічних координатах існування.

Виклад основного матеріалу. Натепер, ми вбачаємо наявність таких властивостей щодо існування ВПО, як поліфонічність, прискорення змін, мобільність, текучість, складність, гетерогенність, нелінійність, багатомірність та невизначеність. Проте, такі констатації потребують свого з'ясування, щоб ми не виявилися «рабами зорового поля», оскільки для багатьох із тих, хто не є ВПО, проблеми останніх не є релевантними на фоні власних негараздів та особистих викликів/трагедій, що зумовлені відкритою російською агресією проти суверенної України.

Аналіз стратегії пробудження образних конструктів у людей, які зіштовхуються з надзвичайними ситуаціями, конфліктують з іншими, породжують прагнення виокремити стратегій поведінки, які, наприклад, у

політичний психології мають опис «пташиних стратегій»: «стратегії страуса», «стратегії голуба» та «стратегії яструба» [5]. Це є актуальні моменти щодо активності ВПО, зважаючи на те, що проблема стійкості поведінки індивіда у невизначених ситуаціях і наявні установки соціальної активності, можуть забезпечувати певну стабільність поведінки саме в мобільних ситуаціях, під якими ми розуміємо тимчасове переміщення або міграцію індивідів. У цьому сенсі, важливим виявляється положення М. І. Бернштейна щодо вірогіднісного прогнозування поведінки цілеспрямованих живих систем [6].

У сучасних координатах існування реакцією індивідів на зростання невизначеності, складності та різноманіття все більше є диференціювання їх на тих, хто готовий сприймати складне та виборювати власне майбутнє («стратегія яструба»), тих, хто схильний до спрощення реальності та її уникання («стратегія страуса»), тих, хто сприймає наявне як неминуче та переймається тим, щоб не було ще гірше («стратегія голуба») [2].

Тобто, ті хто здатний активно адаптуватися до нових умов життєдіяльності виявляють спроможність до опанування складності та невизначеності у координатах власного існування, а архаїчні індивіди, здебільшого, виявляють адаптованість виключно до рівноваги та униканню невизначеності, до життя у сталому та простому світі, який поділяється на біле та чорне, своїх і чужих.

З позиції класичного віктимологічного підходу [4] така диференціація передбачає наявність двох соціальних груп – з низькою віктимогенною вразливістю та з підвищеною. Зазначимо, що під віктимогенною вразливістю індивіда ми розуміємо низький поріг його психічних, фізичних, соціально-психологічних рис та ознак, що сприяють перетворенню або підвищують його схильність стати жертвою певного злочину, або у більш широкому сенсі, жертвою природнього катаклізму, техногенної катастрофи, різних соціальних негараздів [3].

Ті, хто здатний сприймати складність, невизначеність та різноманіття демонструють низьку віктимогенну вразливість, а ті, хто схильний до спрощення завжди підвищують власну віктимогенну вразливість. Тож, якщо аналізувати соціальну активність ВПО, то стає зрозумілим – індивіди, які спроможні до конструктивного сприйняття сучасних викликів виявляють більшу віктимологічну компетентність, ніж ті, хто зволікають з цим.

Отже, варто звернути увагу на існуючі деякі віктимні виклики, що натепер, супроводжують життєдіяльність українських громадян, які відносяться до такої соціальної групи, як ВПО.

Першим віктимним викликом для ВПО стало їхнє переміщення з місць постійного мешкання у нові місця тимчасового (!) перебування. Цей виклик був дуже психічно напруженим, оскільки ВПО потрібно було визначитися, куди саме переміщуватися – в центральні, західні райони України чи за кордон. Чим далі від домівки, тим більше психічна напруга, тим більше невизначеності, тим вище сприйняття віктимних ризиків на суб'єктивному рівні. Проте, ті, хто наважилися поїхати за кордон, виявили меншу віктимну схильність, ніж ті, хто залишилися. Перебування за кордоном, як у безпековому, так й економічному сенсі було

більш доцільним. Але не кожний з ВПО мав таку можливість, зважаючи на існуючі правові обмеження.

Другий віктимний виклик – це розміщення у містах нового тимчасового помешкання. Існувало кілька варіантів: у родичів, у гуманітарних центрах, у різних релігійних місцях, у гуртожитках, в орендованих квартирах і домівках, в придбаних оселях тощо. Проте, само перебування у нових умовах життєдіяльності значно збільшує можливість проявів індивідуальної віктимності, оскільки кожному з нас потрібний певний час для адаптації та поновлення на новому місці, встановлення конструктивної комунікації з іншими, розуміння складності соціальної ситуації, що склалася тощо.

Третій віктимний виклик – це правовий статус переселенця. Хоча й існує, як ми вже зазначали, відповідний Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [1] і держава зробила багато такого, що повинно було послабити негативні аспекти вимушеного переселення, повністю здолати існуючі соціальні стереотипи та застороги щодо «чужинців» значною мірою не вдалося. Наприклад, автівки з номерами зі східних областей набагато частіше зупиняються поліцейськими, а ВПО викликають підвищену увагу правоохоронців. Один з авторів кілька разів зупинявся патрульними у денний час, оскільки викликав підозри, тому що не є місцевим. Є приклади, коли суди виносили ухвали щодо ВПО, у яких посилалися на воєнний час, що нібито суттєво обмежує можливості виконання органами влади своїх повноважень на певних територіях, що ускладнює належний виклик таких осіб і зумовлює можливість підозрюваним переховуватися. Тобто, проблеми державних інституцій перекладають на плечі громадян (погіршують їх правове становище), а оскільки ВПО взагалі не мають постійного місця мешкання, то їхня доля – це доля таких собі «соціальних маргіналів». А, як відомо, віктимогенна вразливість тих, хто не відчуває себе захищеним у правовому сенсі, завжди значно зростає.

Четвертий віктимний виклик – фінансовий. Як там не було, а фінансове положення людини в значному ступені визначає її спроможність протистояти життєвим негараздам. Що означає для ВПО залишити домівку, власне господарство, можливості фінансово себе забезпечувати? Допомога від держави це краплина у морі, яка тільки мінімально може вирішувати особисті фінансові проблеми. А, якщо людина ще й звикла жити у певному соціальному статусі, то це великий виклик, з яким їй буде дуже важко впоратися. До речі, шахрайські витівки останнього часу спрямовуються саме на представників ВПО, оскільки бажання отримати хоча б щось у якості компенсації втраченого завжди привертає увагу негідників різних мастей. Отже, значне зниження фінансової спроможності індивіда зумовлює й підвищену його віктимогенну вразливість.

П'ятий віктимний виклик – асиміляція на новому місці чи повернення на деокуповані території. Умовно кажучи, можна виокремити три групи ВПО, які мають різні рівні такої асиміляції: 1) ті, хто оптимально асимілювався; 2) ті, хто відносно асимілювався; 3) ті, хто не асимілювався. Як ми вважаємо, найбільш віктимогенно вразливими виявляються представники третьої групи, які мають наміри повернутися на деокуповані території. Приклади, коли були деокуповані такі українські міста, як Херсон, Куп'янськ та інші, але не достатньою мірою

там була забезпечена безпека громадян, які поверталися, призводило до їх вторинної віктимізації.

Таким чином, ми маємо широкий спектр віктимних викликів, що супроводжують життєдіяльність такої соціальної групи, як ВПО у сучасних умовах її існування. При цьому, як децидивні, так й евентуальні віктимогенні вразливості відрізняються високою амплітудою. Наприклад, рішення, що приймаються такими індивідами дуже часто відрізняються ризиковістю: ті, хто повертаються на деокуповані території часто не зважають на існуючі там небезпеки, а ті, хто періодично змінюють місця тимчасового перебування, з метою пошуку нового притулку чи прибуткової роботи, можуть потрапляти у ситуації ще гірші, ніж ті, від яких вони нібито втікали.

На підставі аналізу віктимних викликів, що натепер повстали перед ВПО, варто розглянути кроки щодо профілактики віктимності таких індивідів. Ми вважаємо, що *першим таким кроком повинно стати поглиблення правового статусу ВПО, щоб громадяни не відчували себе «соціальними маргіналами»*. У законодавстві треба визначити, що ВПО мають особливі преференції щодо недоторканості їхньої особистості, прав і свобод, та автоматично визнаються потерпілими від російської агресії.

Другий крок – працевлаштування на новому місці мешкання, надання можливості мати гідну роботу та фінансове забезпечення. Це важливо, оскільки працевлаштування збільшую необхідні соціальні контакти індивіда, а ті, у свою чергу, підвищують поріг його віктимогенної вразливості. Ще раз зазначимо, що у порівнянні з тими громадянами України, які виїхали за кордон, ВПО в Україні знаходяться у менш безпечних умовах.

Третій крок – фокусування на проблемах теперішнього, без відволікання уваги ВПО щодо скорого повернення на деокуповані території. Нічого не має гіршого, ніж дарувати надію, а потім зраджувати суб'єктивною або об'єктивною неспроможністю. Віктимність індивіда значно зростає, коли його очікування не відповідають реальній дійсності. Тож, треба вибудовувати таку комунікацію державних інституцій з ВПО, за яку зростає довіра, а не з'являється розчарування, образа, відчуття зради та приниження. Гіркий досвід 2014-2022 рр., коли більшість ВПО були кинуті напризволяще (не вирішувалися проблеми житла, не надавалися компенсації за втрачене майно тощо), є тому яскравий приклад.

Четвертий крок – особистісна спроможність. Той, хто нічого не очікував від держави, самотужки вибудовував своє майбутнє, спромігся й в умовах відкритої агресії російських загарбників своєчасно відчутти реальні загрози та знизити віктимогенні ризики (зразу покинув зону бойових дій, знайшов безпечні умови для тимчасового перебування тощо). Той, хто ще вірив у «державне сумління» піддався вторинній віктимізації, продукував навчену безпорадність, втрачав віру у майбутнє. Ситуації неконтрольованого характеру змушують людей опустити руки, стати безпорадними та плисти за течією. Зазначимо, що ми розглядаємо навчену безпорадність як когнітивний («я нічого не можу з цим зробити»), «я не знаю як з цим впоратися») та ангедонічний емоційний стан («вже ніщо не приносить мені задоволення», «мені все обридло»). Саме

неспроможність індивіда вирішити актуальні завдання сприяє посиленню синдрому безпорадності, а в соціальних ситуаціях знижує поріг віктимної уразливості. Зазначимо, що інтерналізовані (з внутрішнім локусом контролю) індивіди значно менше вразливі до появи такого синдрому, ніж екстерналізовані (з зовнішнім локусом контролю) індивіди. Що сильніше внутрішній локус контролю має людина, то менш ймовірність її віктимної уразливості. А в реальному житті так й відбувається, коли одні індивіди виявляються спроможними до особистісної самореалізації, а інші стають ірраціонально безпорадними.

П'ятий крок – психологічна та віктимологічна просвіта. Проведення індивідуальної та групової роботи (навчання), що спрямована на подолання та усунення дефіциту знань щодо розуміння віктимогенних викликів і психологічної схильності індивіда до перетворення його в жертву обставин і власної безпорадності. Психосвітні та вікtimoосвітні заняття треба спрямовувати на пояснення та донесення необхідної інформації ВПО про внутрішні психічні потенціали особистості, розвитку індивідуальної психологічної та стресової стійкості, резильєнтності, флексибільності, розуміння вікtimoогенних викликів, розпізнання небезпек або віктимних ризиків тощо. За допомогою таких занять можна забезпечити опанування навичок емоційної регуляції, способів самодопомоги та аналізу власної активності, що має низький поріг вікtimoогенної уразливості.

Висновки. Вікtimoологічні виміри життєдіяльності ВПО, натеper, мають системні інсталяції, що значно зумовлюють їхню поведінку, як у теперішньому, так й у майбутньому. Відсутність з боку держави дієвих кроків щодо посилення захищеності таких громадян породжує виникнення у них зневіри, розчарування та неприйняття свого статусу «соціальних маргіналів». Це зумовлює пошук виходу з проблемних ситуацій, що так або інакше пов'язані з підвищеними вікtimoогенними ризиками, які, у свою чергу, можуть призводити до вторинної та навіть третинної віктимізації ВПО. Тож, необхідність опрацювання таких викликів повинно складати актуальне завдання державної політики, що забезпечить надання дієвої допомоги внутрішньо переміщеним особам.

Література

1. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. [Електронний ресурс]: Закон України від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII у поточній редакції від 03.08.2023 / Верховна Рада України. Законодавство України – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>. (дата звернення 25.10.2023).

2. Волченко Л. П., Гарькавець С. О. Особливості формування соціально-нормативних уявлень старшокласників в умовах суспільної кризи: монографія. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016 200 с.

3. Гарькавець С. О. Вікtimoологія: навчальний посібник. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.

4. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності: монографія. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.
5. Гарькавець С. О. Психологія політичного вибору: навчальний посібник. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.
6. Гарькавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі: монографія. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2010. 343 с.
7. За рік кількість ВПО збільшилася на 300 тис. осіб – Верещук [Електронний ресурс] // Факти. 1.09. 2023. Режим доступу до статті: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/suspilstvo/20230901-za-rik-kilkist-vpo-zbilshylasya-na-300-tys-osib-vereshhuk/>. (дата звернення 25.10.2023).
8. Ільченко О. В. Соціально-психологічні особливості детермінації стресу у внутрішньо переміщених осіб і шляхи його подолання: магістерська робота за спеціальністю 053 «Психологія» / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2022. 81 с.
9. Єфремова А. П. Емоційний інтелект як чинник регуляції поведінки внутрішньо переміщених осіб і шляхи його розвитку: магістерська робота за спеціальністю 053 «Психологія» / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2022. 85 с.
10. Синча Н. Б. Соціально-психологічна адаптація дітей внутрішньо-переміщених осіб в умовах закладів загальної середньої освіти: магістерська робота за спеціальністю 231 «Соціальна робота» / «Луганський національний університет імені Т. Г. Шевченка» Навчально-науковий інститут педагогіки та психології. Старобільськ, 2018. 85 с.
11. Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми). Одеса: Юридична література, 2000.

Harkavets S., Volchenko L. Victimology dimensions of the existence of internally displaced persons in Ukraine.

The article examines the socio-psychological features of internally displaced persons in Ukraine, which are related to their victim aspects of life. It was found, that internally displaced persons faced various legal, economic, financial, material and other challenges. However, the most acutely arose victim challenges, characterized by uncertainty, complexity and diversity, which are caused, by the inability of the state and its institutions to ensure the effective security of its citizens. It is noted that the victim challenges are related to the very fact of moving citizens from places of permanent residence to new places of temporary residence and appropriate accommodation there, imperfect legal status, financial troubles, failure to determine assimilation at the new place of residence or return to the de-occupied territories.

It has been established, that the victim calls of internally displaced persons have decisive and possible dimensions that differ in high amplitude. Those who return to the de-occupied territories often ignore the dangers there, and those who periodically change places of temporary stay, in order to find a new shelter or gainful employment, find themselves in situations even worse than, those from which they allegedly fled. Proposed steps for the prevention of victimization of internally displaced persons in the modern conditions of their existence.

Key words: adaptation, victimhood, victimogenic vulnerability, internally displaced persons, decisive victimhood, destructive activity, victim, eventual victimhood.